

KONTAKTY HORNOPOLICKÝCH PODDANÝCH S LUTERÁNSTVÍM

(Příspěvek ke studiu nekatolictví v severních Čechách
v 1. polovině 18. století)

Markéta Seligová

[Studie vznikla v rámci grantu GAČR č. 404/04/0980 Tajné nekatolictví v českých zemích v 18. století z perspektivy historického a historicko-antropologického studia]

Summary:

CONTACTS OF SUBJECTS OF HORNI POLICKA WITH LUTHERANISM (Contribution to study of Non-Catholicism in Northern Bohemia in the first half of the 18th century)

Eastern outpost of the Czech Upland, passing suddenly onto foothills of Lužické Mountains, is a region where, following institution of the Toleration Patent in 1781, no Non-Catholic Church congregation was established. The nearest Lutheran congregation was established only at the beginning of 1784 near Ústěck, on the former Liběšice estate. In Habřina community, 204 German-speaking subjects were graciously allowed to establish their own chapel and to call up a minister despite the fact that the situation at Liběšice estate was far from the prescribed conditions required to establish tolerated congregation. In accordance with the actual Patent, a Non-Catholic congregation with its own chapel, own minister or even own school, was allowed to be established in localities where at least 100 families or 500 adult worshippers joined one of the tolerated denominations. Liběšice subjects were awarded an exemption based on justification that their remote location at the edge of Bohemia might prevent them from association with other groups of Non-Catholics and thus being unable to gather sufficient number of souls! Congregation in Habřina was the only tolerated congregation in the expansive region of Pokrušnohoří, Czech Upland and foothills of Lužické Mountains – regions that were at that time administrated by the Litoměřice

District or the Litoměřice Diocese. The argument based on the remote location of the Liběšice estate, as well as the fact that there were only very few Non-Catholics allowed to establish officially tolerated congregations in the Litoměřice Diocese at the time of toleration, is surprising due to the strong Lutheran influence in the Northern Bohemian region prior to the Battle of White Mountain. At the end of the 18th century, the evangelical tradition in Bohemia certainly experienced more than 150 years of very consistent and cruel persecution with the intention to break religious continuity and persecute all non-conformists who were rejecting the new religious reality in the Habsburg lands following suppression of the Czech Estate Uprising and by extension the Peace of Westphalia. This harsh treatment by the Church and the State forced thousands of Non-Catholic subjects to leave their homes and flee to Saxony, Brandenburg, Poland and later to Prussian Silesia. This restriction, of course, applied to the entire country. Despite this restriction, Non-Catholicism survived underground in many Czech regions until the Toleration Patent was instituted.

Východní výspa Českého středohoří, přecházející znenáhla v podhůří Lužických hor, je oblastí, kde se po vydání Tolerančního patentu v roce 1781 neustavily žádné nekatolické církevní sbory. Nejbližší luteránský sbor vznikl až počátkem roku 1784 poblíž Úštěka, na tehdejší panství Liběšice. V obci Habřina bylo 204 německojazyčným poddaným milostivě povoleno zřídit si modlitebnu a povolat pastora i přesto, že situace na liběšickém panství zdaleka neodpovídala předepsaným podmínkám pro ustavení tolerančního sboru. Podle samotného patentu mohl nekatolický sbor, disponující modlitebnou, vlastním duchovním správcem popř. i školou, vzniknout tam, kde se k jedné z tolerovaných konfesí přihlásilo alespoň 100 rodin nebo 500 dospělých věřících. Výjimka byla Liběšickým udělena se zdůvodněním, že jim poloha jejich lokality na okraji Čech může bránit ve spojení s dalšími skupinami nekatolíků a tím v dosažení požadovaného počtu duší! Sbor v Habřině byl ovšem jediným tolerančním sborem v rozlehle oblasti Pokrušnohoří, Českého středohoří a podhůří Lužických hor, která v té době správně spadala pod kraj litoměřický resp. biskupství litoměřické.¹

Argument o okrajové poloze liběšického panství i okolnost, že se v litoměřické diecézi v době toleranční setkáme jen zcela ojediněle s nekatolictvím, které by bylo organizováno v úředně povolené sbory, jsou vzhledem k silnému před-

¹ Eva Melmuková, *Patent zvaný toleranční*, Praha 1999, s. 140–144. Zde také na s. 32–33 český překlad německého textu Tolerančního patentu.

bělohorskému vlivu luteránství v oblasti severních Čech zarážející. Jistě platí, že na sklonku 18. století měla za sebou evangelická tradice v Čechách více než 150 let velmi důsledného a krutého pronásledování, které mělo na cíli zpřetrhat náboženskou kontinuitu a potlačit všechny nonkonformisty, odmítající smířit se s novou náboženskou situací v habsburských zemích po potlačení českého stavovského povstání potažmo po Vestfálském míru. Jistě, tvrdý postup církve a státu donutil tisíce poddaných nekatolického vyznání opustit domovy a přehnout do Saska, Braniborska, Polska, později do pruského Slezska. Restrikce ovšem postihovaly celou zemi a přece v mnoha českých regionech nekatolictví přežilo v podzemí až do Tolerančního patentu; dokonce se tamní tajní nekatolíci snažili zasazovat o to, aby se konfesijní monopol římsko-katolické církve v Čechách prolomil. Až do posledního okamžiku před vyhlášením tolerance byly z jejich strany opakovaně činěny pokusy vyjednat si pro sebe svobodu vyznání.² Ve středních a východních Čechách, na Českomoravské vrchovině, na Valašsku a na Brněnsku pak vznikly po roce 1781 desítky tolerančních sborů.

Jaký byl tedy osud severočeského luteránství po Bílé hoře? Mohla nekatolická tradice v regionu, kde se díky saskému vlivu již krátce po roce 1517 rychle šířilo Lutherovo učení, téměř beze stopy vymizet? Eva Melmuková se domnívá, že luteránství se v příhraničí na severu, severozápadě a severovýchodě Čech po celou dobu pronásledování udrželo a že tu po roce 1781 nevznikly toleranční sbory proto, že zdejší němečtí evangelíci byli po generace uvyklí obracet se s duchovními potřebami do sousedního Saska. Volně přístupná zemská hranice jim umožňovala, aby příslušeli k nejbližšímu luteránskému sboru na saské straně, a proto vlastně toleranci ze strany habsburského státu nepotřebovali.³

Že by se však severočeským tajným nekatolíkům tak úspěšně dařilo půldruha staletí unikat pozornosti horlivých pronásledovatelů? Z doby předtoleranční totiž jen ztěžá najdeme případ, kdy byla z kacířství nařčena osoba pocházející z uvedeného regionu. Ve fondech pražského apelačního soudu, který kauzy tohoto druhu projednával, jsou pro období 1738–1781 dohledatelné pouze 4 případy, v nichž byla obviněna z kacířství osoba pocházející z kraje Litoměřic-

² E. Melmuková, c.d., s. 71–95. Ivo Kořán, *Opočenská rebelie roku 1732*, in: Acta Musei Regi-naehradecensis, S.B. Scientae sociales XII, 1970, s. 93n.

³ E. Melmuková, c.d., s. 147–148. Názor, že luteránství v severočeském pohraničí přežilo v relativním poklidu dobu pronásledování díky ochraně hor a pastorační péči nedalekých saských sborů, opírá autorka o případ několika luteránských rodin v obci Jizerka na frýdlantském panství. Tyto rodiny se na Frýdlantsku usadily v roce 1630, když uprchly před rekatolizačním útlakem z jilemnického panství, ale na jejich příslušnost k luterskému sboru v Sasku se přišlo až krátce před vydáním Tolerančního patentu, na podzim roku 1780.

kého.⁴ Tito podezřelí byli vyšetřováni a posléze odsouzeni a vězněni v Litoměřicích, Libochovicích resp. na Mělníku (2 případy) a dá se předpokládat, že pocházeli když ne přímo z těchto měst, tak z lokalit od nich nepříliš vzdálených. Tento předpoklad podporuje i skutečnost, že všichni čtyři vyšetřovaní měli česká jména (Wyšata, Švadlena, Pelanta, Dvořák) a že tedy šlo o osoby, pocházející z etnicky a jazykově smíšených či dokonce převážně českých regionů (hranice mezi etnicky německou oblastí a oblastí s převahou českého obyvatelstva probíhala právě v blízkosti Litoměřic a Liběchova, takže v blízkém okolí těchto míst by bylo možné najít jak Čechy, tak Němce). To ovšem znamená, že ani v jednom případě nejde o osobu vysloveně z pohraničí, pro níž by byla zemská hranice dosažitelná z místa bydliště řekněme během několika hodin.

Absence nekatolíků z etnicky německých oblastí Litoměřického kraje v materiálech apelačního soudu může mít trojí příčinu: luteránství se zde mohlo stát krátce po válce okrajovým jevem, protože **1)** většina místních evangelíků konvertovala ke katolictví, **2)** opustila zemi a odešla do blízkého Saska. Nekatolictví se ale také mohlo na severu Čech ve větším měřítku udržet i v druhé polovině 17. století a důvodem, proč o něm soudní akta mlčí, je skutečnost, že **3)** zde bylo delší dobu než jinde mlčky tolerováno. K tomuto výkladu se kloní např. Eliška Čáňová: podle ní měli luteráni v Podkrušnohoří vzhledem ke svému hospodářskému významu pro stát jinou pozici než nekatolíci ve zbytku Čech. Jednalo se o specialisty v oboru hornictví a hutnictví, kteří byli nějakou dobu po válce v podstatě nenahraditelní, a pokud neměla monarchie hromadným odchodem těchto odborníků utrpět ekonomické ztráty, bylo třeba postupovat vůči nim uvážlivě. Zdejší rekatolizace měla proto poněkud jiný ráz a nekatolíci zde žili v poměrném klidu déle než jinde v Čechách.⁵ Tento argument má jistě své opodstatnění pro dobu řekněme 20–30 let po válce, ale hájemství pro severočeské luterány nemohlo trvat věčně. Po nějaké době muselo i zde rekatolizační úsilí přitvrdit, ovšem doklady o pronásledování zdejších nekatolíků chybí i pro dobu po roce 1670.

Na zřetel je třeba vzít i nenásilnou stránku rekatolizace: intenzivní působení misíí a nové formy barokní zbožnosti, které vycházely vstříc duchovním

⁴ Ferdinand Hrejsa, *Čeští kacíři dvacet let před tolerancí, Reformační sborník. Práce z dějin československého života náboženského*, č. 1, roč. 1921, s. 80–192. Zmíněné čtyři případy jsou zaznamenány v Knize ortálů českých, souboru rozsudků apelačního soudu, pro léta 1741 (fol. 126), 1751 (fol. 32), 1752 (fol. 107) a 1755 (fol. 75).

⁵ Eliška Čáňová (ed.), *Prameny pro hospodářské a sociální dějiny. Nejstarší zповědání seznamy 1628–1670*, svazek III, Praha 1983, s. 4–5 (Úvod).

potřebám prostých lidí. Právě přitažlivost nové religiozity a její propagace charismatickými misionáři pomáhaly k prosazení katolické víry bezpochyby větší měrou než pouhá obava z pronásledování.

Představa, že většina luteránů ze severu Čech odešla v průběhu třicetileté války, zřejmě také plně neodpovídá skutečnosti. Poddaného obyvatelstva se rekatolizační opatření bělohorských vítězů, učiněná ve válečných letech, citelněji nedotkla a – i když k prvním případům náboženské emigrace prostých lidí docházelo už za války – konfesijní poměry poddaných se dostaly do centra pozornosti státu a církve až po nastolení míru. Konec konců až mírová jednání z roku 1648 definitivně zmařila naděje českých nekatolíků doma i za hranicemi, že protestantští soupeři přimějí Habsburky zásadně revidovat jejich tvrdý postup v českých zemích. Do Vestfálského míru živily tyto naděje opakované vpády saských a švédských vojsk na české území; s nimi se vždy vraceli i mnozí čeští náboženští emigranti, aby pak po čase spolu s ustupujícími protestantskými oddíly rodnou zemi opět opustili.

Katolická církev se snažila kontrolovat situaci prostřednictvím tzv. zpovědních seznamů. Jednalo se o jmenné seznamy farníků, kteří se dostavili k velikonoční zpovědi, a vedle toho těch, kteří se jí vyhnuli. Smysluplnost těchto seznamů jako nástroje rekatolizace vyplývala z povinnosti absolvovat jednou do roka na Velikonoce zpověď a přijímání, kterou pro katolíky zavedl Tridentský koncil v polovině 16. století. Prostřednictvím této evidence bylo možné jednak kontrolovat disciplínu věřících, jednak odhalovat ty, kteří z principu odmítali účast na katolických svátostech. Nejstarší zpovědní seznamy vznikly už v době předbělohorské, ale ve větším měřítku se s nimi můžeme setkat až po skončení třicetileté války. Lze předpokládat, že byly pořizovány i na území litoměřické diecéze, bohužel se však pro tuto oblast nedochovaly.⁶ Několik zpovědních seznamů, pořizovaných v severočeských farnostech v době před vznikem nového biskupství (1655), však můžeme najít v archivu pražského arcibiskupství. Z nich je patrné, že evangelíci se na severu Čech vyskytovali v hojné míře i těsně po válce, ale na druhé straně naznačují i skutečnost, že mnozí z nich byli v nové politicko-náboženské situaci ochotni bez průtahů přestoupit ke katolictví. Hojný

⁶ V SOA Litoměřice je uložen fond Biskupská konzistoř Litoměřice 1655–1944, který je v současné době teprve zpracováván a pro badatele je přístupný jen částečně. Podle informace pracovnice archivu, která fond pořádá, se v něm žádné zpovědní seznamy nevyskytují a farářské relace jsou dochovány jen torzovitě. V každém případě jde o materiály dosud nezpracované a nevyhodnocené, mezi nimiž se mohou najít cenné prameny pro studium konfesijních poměrů na severu Čech po roce 1655, kdy nového biskupství vzniklo.

výskyt nekatolictví na severu Čech krátce po válce ilustruje např. situace na novozámeckém panství na Českolipsku: z 1752 osob, příslušejících k farnostem Nové Zámky a Holany, bylo na 600 nekatolíků a u dalších 41 jedinců existovalo podezření na nekatolictví. V kolatuře Jablonné pod Ještědí se mezi 1192 farníky vyskytovalo 157 osob evangelického vyznání a 140 osob podezřelých z nekatolictví. Početnost evangelíků, ale zároveň i jejich ochotu konvertovat naznačuje zpovědní seznam z farnosti Šluknov na Děčínsku, kde v roce 1652 přistoupilo k velikonoční zpovědi jen 52 katolíků, kteří se hlásili k římské církvi „odedávna“, a na 299 osob, které ke katolictví přestoupili krátce před tím. Seznam pro Teplice z roku 1650 uvádí 155 nekatolíků a 177 čerstvých konvertitů. Soupis cechovních řemeslníků z České Lípy, kteří se vzdali evangelické víry a přestoupili ke katolictví, ukazuje, že konverze se mohly odehrávat v určitých vlnách a že v jistých okamžicích mohly nabývat v podstatě masového charakteru. Seznam obsahuje na 238 jmen, řazených podle jednotlivých cechů. Není datován, ale lze jej poměrně s jistotou situovat do samého počátku 30. let 17. století, kdy město získal Albrecht z Valdštejna.⁷

Státní aparát začal podnikat první systematické kroky k vymícení nekatolictví mezi poddanským obyvatelstvem teprve začátkem 50. let. Prvním počinem v tomto směru bylo pořízení tzv. Soupisu podle víry, pomocí něhož centrální úřady zamýšlely zjistit, nakolik je v Čechách krátce po válce nekatolictví rozšířeno. Jednotlivé vrchnosti byly pověřeny vyhotovením jmenných soupisů všech na panství přítomných osob, s výjimkou vojáků a duchovenstva. U každého mělo být uvedeno, zda se jedná o katolíka či nekatolíka a v případě nekatolíků měla být přičiněna poznámka, zda je u dotyčného naděje na konverzi či nikoliv. Vyhotovené seznamy měly být prostřednictvím krajských hejtmanů zaslány přímo na pražské místodržitelství. Ovšem ne na všech panstvích k vyhotovení seznamu došlo: během roku 1651 revidoval centrální úřad své předchozí rozhodnutí a nařídil, aby tam, kde vrchnostenská kancelář dosud jmenný seznam nevyhotovila, pořízeny byly pouze sumární výkazy nekatolíků. Nejspíš právě v důsledku zastavení celého podniku dnes chybí seznamy z některých oblastí Čech, kde byla realizace místodržitelského patentu dlouho odkládána. Týká se to vedle Prácheňska především kraje Litoměřického. Neznamená to ale, že by nikde na Litoměřicku Soupis podle víry nevznikl; na některých panstvích vrchnostenská úředníci seznam patrně sestavili, jen ho nestačili před odvoláním celé

⁷ Eliška Čáňová (ed.), *Prameny pro hospodářské a sociální dějiny. Nejstarší zpovědní seznamy 1628–1670*, svazek III, Praha 1983, fol. 98–103, 248–260, 261–265, 287.

akce odeslat na krajský úřad. Pokud padlo rozhodnutí nepotřebný dokument nezlikvidovat, ale uložit jej mezi písemnosti vrchnostenské kanceláře, a pokud se v průběhu dalších let Soupis neztratil nebo nepodlehl zkáze, měl by se dnes nacházet se ve fondu příslušného velkostatku ve Státním oblastním archivu Litoměřice. Takový byl osud, pokud je mi známo, pouze Soupisu podle víry pro panství Děčín.

Je sice více než pravděpodobné, že se vrchnosti, na jejichž dominiích bylo nekatolictví rozšířeno, snažily údaje zkreslovat a vykazovat méně evangelíků, než jich ve skutečnosti na panství žilo. Motivy tohoto počínání jsou zřejmé: vysoké počty nekatolíků by přitáhly pozornost ústředí a vedly by k nežádoucím intervencím státních a církevních úřadů do chodu panství. Zvýšený tlak na poddané by mohl vyvolat vlnu emigrace, která by jistě zhoršila hospodářské poměry na válkou už beztak poznamenaném panství a ukrátila by vrchnostenské příjmy. Vrchnosti však na druhou stranu nemohli předstírat, že jejich poddaní jsou všichni katolíci, pokud se k nekatolictví v místě hlásilo větší množství osob; a navíc sami jakožto katolíci měli zájem na prosazení „pravé víry“. Rekatolizační horlivost byla však v případě většiny vrchností mírněna hospodářskou uvážeností, která velela vlastní nekatolické poddané v mezích možností ochránit. V Soupisu podle víry se tak často setkáme se situací, kdy je jako hlava kompletně nekatolické rodiny uveden katolík: to by naznačovalo, že mnozí poddaní byli jako katolíci označeni účelově nebo konvertovali pouze na oko. Soupis podle víry nicméně i přes tuto praxi odhalil v mnoha českých oblastech, především na Hradecku a Bydžovsku, vysoké počty nekatolíků.

Je velká škoda, že pro Kraj litoměřický nemáme údaje Soupisu podle víry k dispozici ve větší míře a že nemůžeme zjistit, zda v oblastech před Bílou horou reformaci nakloněných (např. Teplicko, Benešovsko, Českokamenicko) nebyly pozice nekatolictví v průběhu války významněji otřeseny. Jistou představu o poválečné situaci v severočeském příhraničí nám může poskytnout zmíněný Soupis podle víry pro panství Děčín, který se dochoval v patrimoniální agendě.⁸

Na děčínském panství zapustilo luterství v době předbělohorské poměrně silné kořeny. Ve prospěch jeho rychlého šíření už od počátku 20. let 16. století spolupůsobily tři okolnosti: jazykově čistě německý ráz tamního obyvatelstva, fyzická blízkost luteránského Saska a sympatie samotné vrchnosti k Lutherově nauce. V době nástupu reformace v Německu drželi děčínské panství Salhausenové. Hanuš ze Salhausenu, příslušník německé rytířské rodiny usazené

⁸ Soupis podle víry 1651, SOA Litoměřice, pob. Děčín, fond velkostatek Děčín.

v Míšeňsku, koupil Děčín od Mikuláše Trčky z Lípy v zápětí poté, co získal v roce 1515 v Čechách inkolát. Salhausenové záhy přilnuli k luterství a podporovali i přes protesty katolických farářů na svých českých statečích působení luterských kazatelů. Po roce 1524 se sice slibný nástup nového učení na panství Děčín poněkud přibrzdil a po roce 1534, kdy Hanuš přenechal toto zboží svému tchánovi, katolíkovi Rudolfovi z Bünau, začaly být na děčínsku dokonce opětovně upevňovány katolické pozice. Ale na samém konci 50. let se karta znovu obrátila, když Günter z Bünau přestoupil k luterství a dosadil na děčínskou faru evangelického pastora. V průběhu 60.let 16.století pak luteránství na Děčínsku plně ovládlo situaci.⁹

V Soupise podle víry z roku 1651 přesto nenajdeme po nekatolictví na děčínském panství ani stopy. Všechny evidované osoby jsou vedeny jako katolické, resp. každá strana soupisu je nahoře opatřena poznámkou „alle katholisch“. Nechce se věřit, že by luteránství v průběhu třicetileté války tak důsledně vymizelo, a na druhou stranu není ani pravděpodobné, že by nová děčínská vrchnost ve větším rozsahu kryla nekatolické poddané, pokud by se luteránství na Děčínsku v hojně míře stále ještě vyskytovalo. Jako vysvětlení se nabízí houfný odchod děčínských evangelíků do sousedního Saska během válečných let. Ale taková masová emigrace by měla citelně narušit věkovou skladbu populace. Naznačuje demografický rozbor údajů soupisu nějaké neobvyklé disproporce ve složení populace na Děčínsku?

Podle E. Maura by měla věková struktura obyvatelstva na panstvích, kde došlo za války k vyliďnění a po válce k opětovnému osídlení, vykazovat určitý specifický ráz. Protože se tradičně na kolonizaci vyliďněných oblastí podílely převážně mladé rodiny, měl by poválečný soupis obyvatel zachycovat nebývale vysoký podíl malých dětí. Ten je sice v roce 1651, v podmínkách poválečného populačního růstu, obecně vysoký, ale v nově zalidněných regionech by měl dosahovat ještě vyšších hodnot než jinde. Na těch panstvích, kde Soupis podle víry evidoval i děti předzповědního věku (tj. děti, které dosud nepřistoupily ke zpovědi), se podíl dětí do 12 let pohybuje na venkově kolem 32–33 %. Vyšší podíly dětí ve věku 0–11 let najdeme např. na panstvích Poděbrady (34,4 %), Kynšperk n. O. (35,9 %) či Chodov v kraji Loketském (37,6 %).¹⁰

⁹ Ludomír Kocourek, *Vrchnost, města a luterská reformace v severních Čechách*, in: *Poddanská města v systému patrimoniální správy*. Sborník příspěvků z konference v Ústí nad Orlicí 12. – 13. září 1995, s. 63–69.

¹⁰ Eduard Maur, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, in: *ČsČH* 19, 1971, s. 839–870.

Panství v Děčín se svými 32,1 % osob ve věku 0-11 let nijak nevybočuje z průměru a tamní podíl dětské složky odpovídá poválečným poměrům na panstvích, která depopulací nebyla zasažena nijak fatálně.¹¹ Ilustrativní v tomto směru je i pohled na panství Děčín na straně jedné a panství Poděbrady na straně druhé. Poděbradské panství bylo během války postiženo vysokým úbytkem obyvatelstva, o čemž svědčí i skutečnost, že v Berní rule z roku 1654 je každá druhá usedlost vedena jako pustá. Velkou depopulaci dokládá i struktura obyvatelstva v Soupise podle víry: pozoruhodně vysoký je podíl dětí ve věku 0-4 roky (17,5 %) a naopak nízký je podíl osob nad 60 let (2 %).¹² Na děčínském panství však ve stejné době žilo „jen“ 15,6 % obyvatel mladších pěti let. Naproti tomu 5,7 % osob evidovaných v Soupise bylo starších 60 let.

Stojíme tedy před otázkou, zda na severu Čech přežívalo luteránství ve větším rozsahu i v době pobělohorské a zda a nakolik tamní poddanské obyvatelstvo přicházelo s luteránstvím popř. s luteránským prostředím do styku i v průběhu druhé poloviny 17. a v 18. století.

Na první část otázky není snadné odpovědět: jak jsme viděli, o výskytu nekatolíků na českém severu prameny vzešlé z činnosti apelačního soudu v podstatě mlčí, Soupis podle víry se pro tuto oblast dochoval spíše sporadicky a i když se dochoval, nemusí nutně vnést do celé věci jasno. Pro severočeské příhraničí nejsou k dispozici ani další prameny církevní provenience, které byly pořízeny v inkriminovaném období v arcidiecézi pražské a které obvykle umožňují posoudit pozice nekatolictví v určité farnosti: zpovědní seznamy. V roce 1655 bylo totiž zřízeno biskupství v Litoměřicích s působností v rozsáhlé oblasti severních Čech. Církevní správa tohoto regionu se tak stala nezávislou na arcibiskupství v Praze. Pokud zkoumáme místo původu emigrantů, kteří z náboženských důvodů v průběhu 17. a 18. století opustily Čechy a odešli do Perna, Braniborska, Slezska či jinám, na uprchlíky ze severu Čech v podstatě nenarazíme.¹³

¹¹ Srov. M. Seligová, *Demografické, rodinné a sociální poměry na panství Děčín v polovině 17. století*. Diplomová práce na Pedagogické fakultě University J. E. Purkyně, Ústí nad Labem 1994.

¹² E. Maur, c.d., s. 845, pozn. 17.

¹³ Srov. Edita Štěrliková, *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*, Praha 1999 (místní rejstřík); táž, *Pozvání do Slezska. Vznik prvních emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku*, Praha 2001 (místní rejstřík). Dlužno ovšem podotknout, že autorka zkoumala jazykové české osady v zahraničí, které se vyčleňovaly ze svého okolí jak náboženským, tak národnostním charakterem. Pokud se do exilu uchýlili němečtí luteráni ze severu Čech, pravděpodobně neměli potřebu vytvářet uzavřené komunity a rychle splynuli s novým prostředím v Sasku nebo Prusku, jež se od nich jazykově ani konfesijně nijak nelišilo.

Problematiku styku místního obyvatelstva s luteránstvím lze však do určité míry studovat i z pramenů, jejichž vznik neiniciovala ani katolická církev, ani státní instituce, nýbrž jednotlivé vrchnosti, a které nebyly určeny k podchyčení konfesijních problémů, ale sloužily ke kontrole pohybu poddaného obyvatelstva. Mám zde na mysli tzv. poddanské seznamy (Mannschrftbücher), každoroční seznamy všech dědičných poddaných, jež se na řadě českých dominií prosadily právě po skončení třicetileté války.¹⁴ Jejich využitelnost pro sledování kontaktů místních poddaných s luterány nebo s luteránským prostředím vyplývá z okolnosti, že u mnoha evidovaných připojoval úředník vrchnostenské kanceláře, pověřený sestavováním seznamů, stručné poznámky, upřesňující osud dotyčné osoby (zda v daném roce vstoupila do manželství, zemřela, pobývala mimo své bydliště, absolvovala povinnou službu na panském dvoře apod.). Jestliže se poddanské seznamy na určitém panství dochovaly bez větších mezer, je možné rekonstruovat při dlouhodobějším sledování životní osudy tamních poddaných a všimnout si, zda některým z nich nezkřížilo luteránství cestu.

Tento postup se v předložené studii pokusím uplatnit na vzorku poddanského obyvatelstva čtyř vybraných lokalit na panství Horní Police: Žandova, Horní Police, Dolní Police a Stoupna. Hornopolickému panství se badatelsky věnuji dlouhodobě a to především z hlediska historicko-demografického a z hlediska studia životních cyklů. Dochovaná pramená základna, na jejímž základě jsem rekonstruovala životní osudy polických poddaných v 10. a 20. letech 18. století, však umožňuje sledovat daleko pestřejší spektrum otázek, například i ty, jež souvisejí s tématem tohoto příspěvku.

Polické panství se nacházelo ve východní části dnešního okresu Česká Lípa, přibližně napůl cesty mezi Českou Lípou a Děčínem, a v 16. století bylo součástí regionu, který byl po nástupu reformace v Německu zasažen vlivem luterství poměrně rychle a silně. Vedle již zmíněného Děčína máme zprávy o velice časném ohlasu Lutherovy nauky také z městečka Benešov nad Ploučnicí, které od Žandova leží necelé dvě hodiny chůze (asi 8 km) po toku Ploučnice. Již krátce po roce 1517 působili v Benešově luterští kazatelé a v průběhu 20. a 30. let se většina poddaných ve městě i venkovském okolí postupně přihlásila k reformaci. V tomto směru hrála klíčovou roli vrchnost, jíž byly od roku 1515 – stejně jako v případě Děčína – Salhausenové. Tito urození stoupenci Lutherova učení zajišťovali kontakt místní reformační obce s reformátory v Německu (se samot-

¹⁴ K podrobnější charakteristice tohoto pramene Eduard Maur, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 64–67. Srov. též Josef Křivka, *Význam poddanských seznamů pro demografické bádání*, Historická demografie 4, Praha 1970, s.50–58.

ným Lutherem a jeho žáky), zvali do města evangelické kazatele a drželi nad nimi ochranou ruku. Pro rychlý příklon zdejšího obyvatelstva k luterství měla konfesijní příslušnost vrchnosti zásadní význam.¹⁵

Stejně tak lze předpokládat rozhodující vliv věroučné orientace vrchnosti a její podpory novým reformačním proudům na šíření luterství i v Žandově, který stejně jako Děčín, Benešov nad Ploučnicí a Česká Kamenice patřil v době nástupu reformace Salhausenům. Friedrich ze Salhausenu prodal Žandov v roce 1533, ale dá se soudit, že do té doby stačilo luterství v Žandově zapustit první kořeny. Až do roku 1708, kdy bylo městečko připojeno k panství Horní Police, se pak v postavení majitelů Žandova střídali příslušníci drobné rytířské šlechty, z níž přinejmenším Pencikové z Penciku byli horliví stoupeneci německé reformace. Baltasar, příslušník této vladycké rodiny původem ze Zhořelecka, zakoupené v Lužici, Míšeňsku i v Čechách, získal Žandov v roce 1539 a připojil ho ke stružnickému zboží. O jeho synovi Mikuláši je známo, že na svých českých državách rozšiřoval luterství. Po Bílé hoře byly české statky Penciků z Penciku včetně Žandova zkonfiskovány, protože jejich tehdejší držitel, Albrecht Pencik, se aktivně zúčastnil stavovského povstání.¹⁶ Následní držitelé Žandova již mohli být jen katolíci, ale z předchozích řádek je patrné, že ze strany předbělohorských majitelů městečka šíření luterství rozhodně žádné překážky kladené nebyly.

Horní Police byla po celé 16. století v rukou pánů Berků z Dubé. Už v roce 1502, kdy došlo dělení majetku rodu mezi syny a vnuky Jindřicha Berky, bylo polické zboží spojeno s panstvím Zákupy a od té doby s nimi sdílelo další majitele. V roce 1608 byl tento komplex pro dluhy zkonfiskován stavovskou komisí a následně prodán Janu Novohradskému z Kolovrat, v jehož rukou přečkal období stavovského odboje i následná léta exekucí.

Berkové z Dubé byli patrně vesměs katolíci, k luteránství se nicméně někteří příslušníci tohoto rodu hlásili. Např. Zikmund z Dubé na panství sloupském byl údajně rozhodným luteránem a nechal v lipském kostele Narození Panny Marie, nad nímž držel spolu se dvěma Vartemberky patronát, sloužit v roce 1566 luterskou bohoslužbu, vůbec první v České Lípě.¹⁷ Václav Berka z Dubé, který před Bílou horou držel Bezděz, Kokořín, díl Mšena, loučeňské panství, Housku a Berštejn, se zapletl do stavovského odboje a dokonce byl Friedrichem Falckým jmenován nejvyšším zemským sudím. Po porážce stavovských vojsk pak

¹⁵ L. Kocourek, c.d., s. 65–67.

¹⁶ *Ottův slovník naučný*, heslo Pencikové z Penciku.

¹⁷ L. Kocourek, c.d., s. 67.

prchl ze země a jeho majetek byl zkonfiskován.¹⁸ Tato skutečnost sama o sobě neříká nic o jeho vyznání, ale mohla by naznačovat, že nebyl katolíkem.

Avšak Zdislava Berku, který v roce 1518 koupil Zákupy spolu s Policí od svých příbuzných, můžeme s jistotou pokládat za katolíka, neboť byl nejvyšším mistrem převorství řádu sv. Jana. Totéž lze předpokládat u jeho dědice Zbyňka; ten nechal v Zákupích v roce 1560 vystavět katolický kostel. Co se týče konfesijní orientace vrchnosti, nebyla tedy v Horní Polici situace tak příznivá pro šíření luterství jako na sousedním Žandově; ale je pravděpodobné, že sem vliv luterství ze sousedních statků přece jen zaléhal.

Z období pobělohorského a z druhé poloviny 17. století nemáme žádných zpráv o výskytu luterství na panství Horní Police či v Žandově; Soupis podle víry, který by mohl poněkud přiblížit zdejší náboženské poměry krátce po ukončení války se nedochoval (a nejspíš zde ani nevznikl). O žádných náboženských požadavcích neslyšíme ani v souvislosti s nevolnickými bouřemi v roce 1680, do nichž se poličtí poddaní také zapojili.¹⁹ Naopak, v době pobělohorské rekatolizace se Horní Police stále silněji dostávala do povědomí současníků jako významné mariánské poutní místo. Historie mariánské úcty sahá v Polici až k roku 1523, kdy byla na břehu Ploučnice objevena dřevěná figurka Panny Marie. Nalezená soška byla přenesena na hlavní oltář polického kostela a místní obyvatelstvo jí začalo záhy připisovat zázračné zákroky ve prospěch slabých a ohrožených, kteří se v kritické situaci obrátili k Matce Boží o pomoc. Tradice uchovala zejména pověst, vážící se k období třicetileté války, kdy byl Pannou Marií zachráněn před smrtí Matěj Hoser, zajatý švédskými vojáky. V upomínku na tento zásah Panny Marie dodnes visí v ambitu poutního areálu okovy, z nichž byl zajatec zázračně vyproštěn. Avšak teprve v rámci poválečného rekatolizačního úsilí se z Horní Police stalo poutní místo se všim všudy. Za knížete Julia Františka († 1689) se v roce 1684 započalo se stavbou barokního poutního areálu s kostelem Navštívení Panny Marie. Významní severočeští stavitelé, Giulio Broggio a posléze jeho syn Ottavio, pracovali na stavbě dlouhých 40 let; v souvislosti s jejím dokončením v roce 1723 bylo zdejší děkanství povýšeno na arciděkanství. Na místě nálezu zázračné sošky byl postaven mariánský sloup (1722) a kněžna Anna Marie Františka získala v Římě pro nový poutní chrám ostatky sv. Kristiána a sv. Pavla, které se vedle sošky Panny Marie staly

¹⁸ Ottův slovník naučný, heslo *Berka z Dubé*.

¹⁹ Vzbořence pacifikoval v tomto kraji generál Harant z Polžic se svým vojskem, který pak 25. – 26. dubna 1680 na zámku ve Sloupu soudil spolu se soudní komisí a krajským hejtmánem rebely z panství Horní Police.

dalším magnetem pro poutníky. Hlavní pouť se konala v první polovině července. Každoroční přílivy zbožných poutníků a přirozený patriotismus mohly katolictví u místního obyvatelstva významně posilovat. Najdeme tedy nějaké zmínky o luterství v pramenech vzniklých po roce 1700?

V průběhu druhé poloviny 17. století se panství územně dotvářelo: k původnímu polickému zboží, které roku 1632 přešlo sňatkem na rod sasko-lauenburšský, bylo postupně připojeno několik menších, územně souvisejících držeb. Poslední podstatný přírůstek představoval statek Žandov, který v roce 1708 zakoupila a k Horní Polici připojila tehdejší majitelka panství, Anna Marie Františka Terezie, princezna toskánská. Právě tato akvizice zřejmě dala impuls k pořízení prvního poddanského seznamu, který registruje poddanské obyvatelstvo nové zakoupeného Žandova k roku 1709. O rok později byl seznam Žandovských doplněn o soupis dědičných poddaných ze zbytku polického panství (Horní Police, Dolní Police, Stoupno, Novosedlo, Havraní, Valteřice, Heřmanice, Ranné, Radeč, díl Volfartic a díl Vísky). Od roku 1711 pak začíná souvislá řada seznamů, v nichž jsou zachyceni dědiční poddaní již ze všech lokalit na panství.²⁰

Stopy po kontantech s luteránstvím či luteránským prostředím jsem sledovala na osudech osob, evidovaných poddanskými seznamy v letech 1709/1710 až 1729 v městečku Žandov a ve vsích Horní Police, Dolní Police a Stoupno. Výběr padl na tyto lokality proto, že spolu velmi těsně sousedily a tvořily zřetelné jádro panství. Celkem bylo ve sledovaném dvacetiletí v uvedených čtyřech lokalitách zaregistrováno na 2221 osob; ovšem jen menší část z nich (zhruba jedna třetina) před námi defiluje v seznamech po celých dvacet let, většina se v průběhu pozorování narodila či přistěhovala nebo naopak vypadla z evidence z důvodu úmrtí či trvalého odchodu z dosavadního bydliště. V jednotlivých letech poddanské seznamy zachycují v Žandově 566–705 osob, v Horní Polici 392–495 osob, v Dolní Polici 142–168 osob a ve Stoupně 152–162 osob, celkem tedy pracují v jednotlivých letech se vzorkem 1293 až 1547 poddaných.

Nutno předeslat, že ani v poddanských seznamech samých, ani v dalších písemnostech vrchnostenského úřadu či v matrikách polické farnosti nenajdeme žádné známky toho, že by na Policku luterství v nějaké skryté formě přežívalo. Naprostá většina polických poddaných se nechávala oddávat, křtít své

²⁰ Uloženo v SOA Litoměřice, pob. Děčín, fond Velkostatek Horní Police, manipulační systém Publicum do r. 1799, oddíl Politicum strictae, sign. I/1–85, inv. č. 364, kart. č. 57–75.

děti a pohřbívat své zemřelé katolickým farářem a nezdá se, že by nějaká zřetelná skupina osob v matričních záznamech chyběla proto, že vyhledávala služby evangelických duchovních za zemskými hranicemi nebo tajných predikantů. Žádná poznámka v poddanských seznamech nenasvědčuje tomu, že by u některé registrované osoby bylo byt jen podezření ze sympatií k luteránství či sklonu k jakékoliv formě nekatolictví. Najdeme pouze poměrně řídké případy kontaktu místních poddaných s luterským elementem či pobytu v cizině, kde bylo možné přijít s luteránstvím do styku.

Kontakt polických poddaných s nekatolictvím či nekatolickým prostředím přichází v úvahu – soudě podle poznámek v poddanských seznamech – u 11 jedinců. Jedná se o 0,5 % ze všech 2221 osob, které se během let 1709-1729 vyskytly v evidenci poddaných; a jak uvidíme, u většiny z nich lze pouze říci, že s luterstvím hypoteticky mohli přijít do styku, protože nějakou dobu pobývali v prostředí, kde bylo možné se s luterstvím setkat.

Zjištěné kontakty jsou tedy dvojího druhu: za prvé jde o případy, kdy policíkový poddaný opustil panství a kratší či delší dobu pobýval v zahraničí, kde bylo luterství legální. Pokud se někdo z nich vrátil domů, je teoreticky možné, že o svých zkušenostech s jinověrci či luterskou věroukou hovořil s ostatními. Ale většina z těchto lidí žila mimo panství trvale a i v případě, že s luteránstvím do styku přišli, jednalo se čistě o jejich osobní zkušenost, jíž nemohli náboženské klima doma nijak ovlivnit. Za druhé lze zaznamenat i případy, kdy luteránství zkrřížilo cestu osobám, které po celou dobu neopustily své bydliště. Luterský element tu působil přímo na teritoriu panství a je možné, že šířil svůj vliv v mnohem širším okruhu osob.

Do první skupiny patřili především vojáci a studenti. Osoby, k nimž písař připojil poznámku „Soldat“ nebo „in Krig“, nejsou v poddanských seznamech žádnou zvláštností, ale ve většině případů se patrně jednalo o rekruty císařské armády. V polovině 17. století byla v habsburské monarchii zřízena stálá armáda, která doplňovala své řady verbováním mladých mužů v dědičných habsburských zemích. V situaci, kdy byl stát nucen udržovat silnou vojenskou hotovost na více frontách, nebylo ani jiného řešení. Např. kolem poloviny 18. století byly dvě třetiny pěších pluků doplňovány rekruty z „německých“ (tj. z českých a rakouských) zemí.²¹ Tendence k postupnému nahrazování dosavadních žoldnéřských vojsk národními armádami byla po roce 1650 v Evropě všeobecná.²²

²¹ Pavel Bělina, Kolín 18. 6. 1757, *Bojiště českých dějin 1*, Praha 1997, s. 5–18.

²² Peter Burke, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*, Praha 2005, s. 65–66.

Ve vojenských kruzích se stále více prosazovala rétorika, zdůrazňující službu panovníku, státu a národu; v souvislosti s tím lze předpokládat, že byl kladen větší důraz na shodu mezi vyznáním panovníka a jeho vojáků. Tento důraz jistě neměl povahu striktního pravidla a nemusel znamenat, že ten, kdo sloužil v armádě protestantského zeměpána, musel být sám nutně protestant. Ale najdeme-li případ polického poddaného ve vojsku evangelíka, minimálně to znamená, že dotyčný s luteránstvím běžně přicházel do styku.²³

Takové případy najdeme v našem vzorku dva. Podružský syn Christoph Ritter (nar. 1678) ze Žandova byl od počátku až do konce sledovaného období v místě bydliště nepřítomen. Písař se většinou omezil na poznámku „in Krig“ nebo „Soldat“, ale v letech 1711, 1712 a 1713 je upřesněno, že je vojákem v Braniborsku („Soldat in Brandenburg“). Prusko bylo v této době zemí nekatolickou, tolerující vedle oficiálního luteránství i jiné konfese. Pruský král především z důvodů hospodářských ochotně poskytoval ve své zemi útočiště mnohým náboženským emigrantům z katolických zemí, ať už to byli potomci českých evangelíků, hugenoti z Francie (po roce 1685) nebo později luteráni ze Solnohradska (po roce 1731). Je otázka, zda byl Christoph Ritter v pruské armádě právě po ony tři roky, kdy to seznamy explicitně zmiňují, anebo déle. Mohl konvertovat či jen uvynout konfesijně pestrému prostředí, ale je pravděpodobné, že se na panství, kam poddanský příslušel už nevrátil. V roce 1729 mu mělo být už 51 let a není vůbec jisté, zda byl v té době ještě naživu.

Andreas Künnel (nar. 1679), syn chalupníka ze Stoupna, byl podobným případem. Na začátku pozorování v roce 1710 se dozvídáme, že „vor 10 Jahren in Krig gangen“ a dle poznámek v následujících letech sloužil ve vojsku přinejmenším do roku 1715. V roce 1712 navíc poznámka upřesňuje: „jezt untern hanoverch. Corp.Rgt.“ Pokud je hanoverským plukem míněno vojsko hanoverského knížete, nacházel by se Andreas Künnel v armádě luteránského zeměpána. Není však jisté, jak dlouho v tomto regimentu sloužil, protože dle poznámky k roku 1717 měl být spolu se sestrou v lokalitě Welbern (snad Lbín). Pokud by tomu tak bylo, byl by jedním z mála vojáků, kteří se po mnoha letech vojenské služby vrátili domů. Jelikož však v následujícím roce Andreas z evidence beze stopy mizí, může jít i o chybu, kdy poznámka, týkající se jen jeho sestry byla vztažena omylem i na něj. Po zjištění omylu mohl být pak pro dlouhodobou nepřítomnost na panství z evidence vyřazen.

²³ Roli vysloužilých vojáků při šíření nonkonformních věroučných názorů může ilustrovat případ potulného knihvazáče a vojenského vysloužilce Josefa Hájka, který byl vyšetřován v souvislosti s odhalením židovské sekty na Bydžovsku v letech 1747–48. Srov. Ivo Kořán, *Židovská sekta na Bydžovsku v polovině 18. století*, ČCH 96, 1998, s. 72–101.

Úřednickou kariéru v armádě, tentokrát ovšem habsburské, si vybudoval chalupnický synek Hans Christoph Förster (nar.1697) ze Stoupna. Již od svých 14 let se připravoval na dráhu písaře. Tato profese ho zavedla postupně do Prahy (1715), Stráže pod Ralskem (1716), „za Vídeň“ (1717) a do Uher (1718). V Uhrách se pak vstoupil do vojenských služeb, napřed jako důstojnický sluha („Fourir“), později se vypracoval na zásobovače („Quartier Meyster“) a podle poznámky z roku 1728 to dotáhl na pobočníka pluku („Regiment Adjutant“). Od roku 1722 působil u pluku prince Friedricha von Württemberg; regiment nesl – tak jak to dobově bylo obvyklé – jméno osoby, která jej financovala. Pro naše téma je podstatné, že jej osud zavál do Uher. Uhry byly tou částí monarchie, kde habsburské *ius reformandi illimitatum* (tj. neomezené právo zeměpána prosazovat konfesi, k níž náležel) nebylo uplatňováno důsledně. Příčinou byly války s Osmanskou říší, dočasně přerušované kratšími či delšími údobími míru, během nichž beztak nadále panovalo válečné napětí. Hranice mezi habsburskou říší a Portou se během času měnily podle vojenských úspěchů té které strany. Po porážce Turků u Vídně v roce 1683 získali Habsburkové po dlouhé době opět rozsáhlé východní oblasti, dříve ovládané Osmanskou říší. Aby zabránili exodu místního protestantského a pravoslavného obyvatelstva za turecké hranice a zároveň přilákali na řídce osídlené území nové osadníky z protestantských oblastí Německa (především z Hesenska), museli v nově dobytých uherských oblastech a v Sedmihradsku korigovat svou tvrdou politiku vůči nekatolíkům a zabezpečit pravoslavným a luteránům právo svobodně vyznávat svou víru. Nekompromisně provádět rekatolizaci nebylo však možné ani v oblasti Horních Uher, které Turci nikdy nezískali: zde mohla i v dobách nejtěžší rekatolizace za Karla IV. legálně existovat luterská i reformovaná církev, i když se značnými omezeními.²⁴ V tomto nábožensky snášenlivějším prostředí tedy Hans Christoph Förster pobýval dle poznámek minimálně v letech 1717 a 1718. I když mu služba v armádě patrně nedovolovala volně se pohybovat mezi místním obyvatelstvem, přece však je možné předpokládat, že do styku s luterány potažmo nekatolíky přišel. Ale je otázka, zda zkušenost z tohoto kontaktu někdy přenesl na rodné panství.

Vedle vojáků patřili do okruhu osob, které se mohly setkat s luteránstvím za hranicemi Čech, i studující. V našem vzorku najdeme skupinku pěti mladíků, kteří několik let studovali v slezské Lehnici. Jedná se o nadané poddanské syny, jimž vrchnost umožnila studovat s perspektivou, že po dokončení studií

²⁴ Srov. E. Melmuková, c.d., s.10–12.

vstoupí tito mladí muži do vrchnostenských služeb jako úředníci nebo zaujmou místo v místní duchovní správě. Je pozoruhodné, že nejběžnějším místem studií je dosti vzdálená Lehnice; méně často pobývali poličtí mladíci na studiích v Praze, přestože při cestě do Prahy nebylo třeba překročit zemskou hranici a česká metropole je konec konců Policku podstatně blíže. Snad se na panství respektovala v tomto ohledu jakási tradice. Z hlediska katolického byla ovšem Lehnice a Slezsko vůbec prostředím poněkud nebezpečným, protože se tam mladí studenti mohli vcelku běžně setkat s luterstvím.

Během 16. století bylo Slezsko i přes některá razantní opatření Ferdinanda I. zachváčeno reformací; získala ohlas především v samotné Vratislavi, jejími stoupenci však byla i mnohá slezská knížata, která podporovala její šíření. V roce 1618 se Slezané po určitém váhání přidali na stranu rebelujících českých stavů. Po porážce stavovských vojsk na Bílé hoře se jich proto pochopitelně zmocnila úzkost a v zoufalství se obrátili o pomoc k souvěrci, saskému vévodovi Janu Jiřímu. Tak vznikl 28. února 1621 tzv. Drážďanský akord, jímž se saský kurfiřt zaručoval, že zakročí, pokud by byla v Slezsku porušována náboženská svoboda. Ferdinand II. musel ve stávající situaci tuto dohodu formálně akceptovat, ale fakticky svobodu vyznání v dědičných knížectvích od počátku porušoval a po míru Pražském (1635) Akord odmítl obnovit. Na mírových jednáních v roce 1648 však protistrana přiměla Habsburky ve věci Slezska k závazku, že ve městě Vratislavi a v zemích protestantských knížat bude zachována svoboda vyznání jako před válkou a že v tzv. dědičných knížectvích (knížectvích pod pravomocí Habsburků) nebude nikdo nucen ke změně víry ani pro víru vypovězen; v Javoru, Svídnici a Hlohově navíc měli mít protestanté možnost stavět mimo městské hradby vlastní kostely. Poválečná realita však byla jiná: v dědičných knížectvích se nepokrytě rozpoutala protireformace a poněvadž luterství ztratilo oporu na většině slezských knížecích dvorů (v průběhu 2. poloviny 17. století vymřeli Piastovci a Poděbradovci), o mnoho lepší situace nebyla ani v těch zemích, jež se podle Vestfálského míru měly těšit plné náboženské svobodě. Rekatolizaci napomáhalo i působení jezuitského řádu, který zakládal ve Slezsku četné nové koleje, mj. i v Lehnici.

Za těchto okolností využili slezští protestanté průtahu švédských vojsk přes Slezsko v roce 1707 a předložili své stížnosti na náboženský útlak švédskému králi Karlu XII. Situace pro jejich akci byla příznivá: Karel XII. uvítal možnost blísknout se v roli ochránce reformace a císař Josef I. si naproti tomu nemohl dovolit konflikt se Švédy, protože tou dobou byla habsburská vojska plně zaměstnána válkou o španělské dědictví. Důsledkem bylo uzavření tzv.

Altranstädtské smlouvy, zaručující v knížectvích, jež byla k roku 1648 ovládána protestantskými zeměpány (knížectví Lehnicko-břežské, Volovské a Olešnické) obnovu protestantských konzistoří a navrácení odňatých kostelů. V ostatních slezských knížectvích měly být dle smlouvy povoleny soukromé luterské bohoslužby, protestantům se mělo umožnit křtít děti, uzavírat sňatky a pohřbívat v sousedních nekatolických zemích při zachování štoly (tj. finanční náhrady katolickému faráři za ušlý příjem); dále měla být povolena domácí výuka v protestantskému duchu anebo měli mít děti protestantů možnost získat vzdělání na zahraničních školách. Smlouva zakazovala kohokoliv nutit ke změně víry či k účasti na katolických obřadech.

V Lehnicko-břežském knížectví, kam ve 20. letech 18. století přicházejí za studiem mladíci z panství Horní Police, se tedy protestanté těšili náboženské svobodě do té míry, že měli své vlastní konstely a církevní záležitosti spravovala jejich vlastní konzistoř. Pravděpodobnost, že se poličtí mládenci během pobytu ve městě celkem běžně setkávali s luteránským elementem, je vysoká, ale zároveň je téměř jisté, že se vypravili do Lehnice studovat katolickou školu. Byla jí nejspíš jezuitská kolej, založená v druhé polovině 17. století s cílem posílit katolické pozice ve Slezsku. Že studia Polických v Lehnici byla katolická, potvrzuje i případ jednoho ze studentů: Franz Anton Blumbriet (nar. 1708), podružský syn z Horní Police, studoval v Lehnici v letech 1720–1725. Na jeho lehnická studia bezprostředně navázala studia v Praze a nakonec získal 7. 10. 1729 jako 21letý kněžské svěcení a byl propuštěn z poddanství („hat den freyen Weglass zum weltgeistliches Stand... erhalten...“). Tři ze studentů, Johann Christoph Sönel (nar. 1708), Johann Wentzel Wiessner (nar. 1713) a Hans Wentzel Sönel (nar. 1714), všichni pocházející ze Žandova, pobývali v Lehnici od roku 1725 až do konce našeho pozorování a o jejich dalších osudech nic nevíme. Jinak je tomu u Christopa Blumbrieta (nar. 1693), který se na studiích v Lehnici objevil již roku 1719. V té době mu bylo už 26 let a před lehnickými studii se stačil vyučít krejčím a punčochářem, vandrovat a řemeslo v Horní Polici po několik let provozovat. Podle poddanských seznamů studoval ve Slezsku přinejmenším 5 let („studirt zu Lignitz“) a v roce 1725 (po studiích nebo vedle studií) vstoupil patrně do služeb nějakého lehnického uroence a začal v jeho domácnosti působit jako učitel („Studirt Schloss Cantor in Liegnitz“). V seznamu pro následující rok se již nevyskytuje, takže je možné, že získal výhost a usadil se přímo v Lehnici.

Posledním, poněkud nejasným případem z okruhu polických poddaných, kteří mohli získat zkušenost s luterstvím či luterány za hranicemi země, je Catharina Wiessner (nar. 1690) ze Stoupna. Byla evidována v podružské domác-

nosti svého nevlastního otce, ale doma se nezdržovala soustavně. V některých letech byla ve službě (1710: „zu Kirschlin Beym Müller“, 1712: „mit Consens 1713 beyrn Sperlich zu Neustadt“, 1718: „ietz zu Reichstadt“) a od roku 1722 se potulovala („vagirt“). V roce 1725 je pak u jejího jména poznámka: „Geheurathet nach Reichstadt des so genannten Strohe Georg Sohn So erst in Sachsen, Nachgehents in Politz Copulirt worden, das Kind Mathes, 1 ½ Jahr“. Poznámka naznačuje, že se Catharina na svých toulkách dostala do Sasku, kde se provdala za muže, pocházejícího ze Zákup (snad celou dobu putovala s ním). Podivná je ale zmínka o tom, že k uzavření manželství došlo napřed v Sasku a poté znovu v Polici. Šlo snad v Sasku o obřad nekatolický, že bylo třeba po návratu domů přistoupit k oltáři znovu? V dobové matrice pro farnost Horní Police je v každém případě k roku 1726 vepsán neúplný záznam o sňatku George Stroha ze Zákup a Cathariny Wiessnerin ze Stoupna. Zápis je datován 9. 7. 1726, ale chybí další údaje o snoubencích, které se v matrice obvykle objevují, a nejsou uvedeni svědci. I kolem Catharinina synka, jenž je zmíněn v poznámce z roku 1725, panují nejasnosti. Zdálo by se, že jde o dítě vzešlé z manželství s George Strohem, které se narodilo ještě v Sasku. Ale hornopolická matrika narozených eviduje k 28. 4. 1723 křest Johanna Mathiase, nemanželského syna Cathariny Wiessnerin z Horní Police (sic!). Catharina však měla být mimo bydliště už od roku 1722! Spletité nitky životního osudu této polické poddané se asi nepodaří nikdy zcela rozmotat, už proto, že po roce 1725 Catharina ze seznamů beze stopy mizí (zřejmě odešla se svým manželem do Zákup); ale z výše uvedeného je patrné, že nějaký čas pobývala v luteránském Sasku, a dokonce není vyloučeno, že v Sasku uzavřela manželství podle augšpurské konfese.

Vedle výše uvedených případů však zjišťujeme, že luteránství mohlo přímo na panství zkřížit osudy katolických poddaných, kteří své bydliště nikdy neopustili. V této souvislosti stojí za zmínku osud dvou žen, Anny Marie Palme (nar. 1707) z Horní Police a Anny Rosiny Hänschke (nar. 1696) ze Žandova. První z nich, dcera polického sedláka, otěhotněla za svobodna s jistým Christianem Meinertem, který sloužil u saského pluku („So mit den Christian Meinert, Recrout unter den Sachssischen Regiment zu Fahl kommen“). Přivedla na svět nemanželskou dceru, jíž nechala 7. 5. 1725 pokřtít jako Sussanu, ale dítě za necelé dva roky zemřelo (24. 1. 1727). Pokud byl otec malé Sussany rekrutem saského kurfiřta, dalo by se zde připomenout to, to bylo uvedeno v souvislosti s polickými poddanými, sloužícími v cizích armádách: nelze si sice představit, že služba ve vojsku protestantského zeměpána musela znamenat nutnost

konvertovat, ale určitý tlak v tomto směru na tyto muže mohl být vyvíjen a určitě platí, že přicházeli s luterstvím a luterány běžně do styku.

Jestliže v předešlých případech pouze opatrně dedukujeme, že ke kontaktu s luterstvím či luterány mohlo hypoteticky dojít, u Anny Rosiny Hänschke je – jako u jediné z celého sledovaného souboru – tato skutečnost jednoznačně doložena. Setkání s osobou evangelického vyznání ji poznamenalo na celý život, a to nejspíš nikoliv v rovině duchovní, ale výhradně v rovině fyzické: Anna Rosina porodila nemanželské dítě, jehož otcem byl luterán. V seznamu pro rok 1724 je u této dcery žandovského souseda poznámka: „Zufall kommen und unter Wittib und Weysen eingeschrieben, Zufall kommen mit einen Luterisch Schuh Knecht.“ V následujících letech je pak skutečně vedena nikoliv u rodičů, ale spolu s nemanželským synem Josephem v oddíle vdov a sirotků. Skutečnost, že úředník sestavující seznam cítil potřebu zdůraznit, že k mimomanželskému otěhotnění došlo právě s luteránem, může svědčit jednak o tom, že šlo o zvláštnost, jednak o tom, že taková věc byla v očích současníků dvojnásob pohoršující.

V patrimoniálních archivu se však podařilo najít další dokumenty, které tuto kauzu zajímavě osvětlují. Onen ševcovský tovaryš luterského vyznání byl synem evangelíka Samuela Königa, měšťana ve slezské Lehnici, v inkriminované době již zesnulého. Tento mládenec, jehož křestní jméno dochované prameny, bohužel, neuvádějí, po jistý čas pobýval v Žandově a byl zaměstnán u zdejšího ševcovského mistra Petera Mössera. Bezpochyby právě v té době se seznámil Annou Rosinou Hänschke. Nešlo tedy o nějakou náhodnou známost, oba mladí lidé se patrně před tím, než navázali milostný vztah, pravidelně vídali. Když potom Anna Rosina přišla do jiného stavu, její partner byl rozhodnut celou věc čestně vyřešit a těhotnou dívku si vzít. Možná milenci plánovali sňatek ještě před početím dítěte a nezávisle na něm; je dobře známo, že v rámci starého demografického režimu bylo poměrně obvyklé, že manželský pár počal své první dítě programově ještě před svatbou, navzdory tomu, že taková praxe byla v příkrém rozporu s církevní morálkou. Aby mladý pár dosáhl vrchnostenského souhlasu se sňatkem, byl náš ševcovský tovaryš ochoten vzdát se své víry i svobody, podat se polické vrchnosti a konvertovat ke katolictví.

Všechny tyto podrobnosti se dozvídáme z písemné žádosti tohoto mladíka, adresované Anně Marii Františce, kněžně Toskánské, a datované 21. 3. 1723, která se dochovala v agendě vrchnostenské kanceláře. V tomto listě mladík líčí, jak vnuknutím Ducha svatého a z niterné touhy po spásné katolické víře, pojal rozhodnutí vstoupit do manželského svazku s Rosinou, manželskou dcerou cťěného Christopha Hänschkeho, mydláře v Žandově. Z tohoto důvodu je jakožto

svobodná a dosud nikomu nepoddaná osoba odhodlán stát se poddaným toskánské princezny a poníženež ji ve svém listě prosí, aby jeho prosbám vyhověla.²⁵

Náš tovaryš podal svou žádost na vrchnostenskou kancelář zřejmě v době, kdy už dítě bylo na cestě, ale jak je ale patrné z poddanských seznamů po roce 1723, jeho žádosti nebylo vyhověno: Anna Rosina Hänschke je evidována jako svobodná matka a opakující se poznámka „Zufahl kommen“ naznačuje, že na ní a na synkovi ulpělo znamení hanby a opovržení. Žadná osoba s příjmením König do poddanské evidence po roce 1723 nepřibyla a v matrice nenajdeme ani záznam o sňatku tohoto páru.

Můžeme se jen dohadovat, zda byla skutečně mladíkova žádost odmítnuta a zda byla odmítnuta právě proto, že byl luteránem, anebo zda vrchnost byla ochotna jeho prosby vyslyšet, ale sám žadatel se nakonec zalekl, od svých záměrů upustil a z polického panství odešel. Každopádně lze vyzdvihnout dvě zajímavé okolnosti. Jednak se ukazuje, že pobyt evangelíka na jinak katolickém panství byl sám o sobě v principu možný: mistr katolického vyznání jej zaměstnal, obec a patrně i vrchnostenská kancelář a farář jeho pobyt akceptovali. Snad dočasné pobyty osob evangelického vyznání z jiných částí monarchie a rovněž z ciziny tak neobvyklé nebyly²⁶ a je otázkou, zda by přítomnost luteránského tovaryše zanechala vůbec nějakou stopu v pramenech, kdyby se dotýčný býval tak osudově nezapletl s místní dívkou. Vedle toho je pozoruhodné, že mladý tovaryš pocházel právě z Lehnice, do níž ve stejné době odcházeli za studiem mladíci z polického panství. Je to náhoda? Jakoby skutečně mezi Polickem a Lehnicí existovala jakási „kulturní výměna“. Praxe, kdy mladež fluktovala mezi těmito dvěma, dosti vzdálenými regiony, se mohla vyvinout historicky, ale nic bližšího o ní nevíme, pokud vůbec existovala.

Osudy několika poddaných z panství Horní Police tedy naznačují, že k určitým omezeným kontaktům místního obyvatelstva s evangelíky či nekatolickým prostředím mohlo docházet i za Karla VI., v době nejužší rekatolizace. Ale zároveň platí, že navzdory luteránské minulosti tohoto regionu, nebyly zatím na polickém panství nalezeny žádné známky toho, že by nekatolictví bylo rozšířeno i mezi zdejšími poddanými. V tomto ohledu zůstávají badatelskou výzvou materiály biskupské konzistoře, které mohou obsahovat cenné zdroje poznatků o nekatolictví na severu Čech v 2. polovině 17. a v 18. století.

²⁵ SOA Litoměřice, pob. Děčín, fond Velkostatek Horní Police, agenda Povolení sňatku a zhostů, inv. č. 365, sig. II/1–37, kart. 76.

²⁶ F. Hrejsa, c.d., 1921. Zde autor tlumočí farářské relace z 18. století, v nichž běžně faráři uvádějí, že v jejich kolatuře žije či dočasně pobývá určitý počet luteránů.